

Л. О. Макаренко

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ПРАВОКУЛЬТУРНІСТЬ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена правокультурності як необхідній умові розвитку правової культури. Зазначено, що розвиток права є більш широким поняттям і може здійснюватися як правокультурними суб'єктами, так і тими суб'єктами права, які мають дефектну правосвідомість і своєю діяльністю заперечують право. Це означає, що немає єдиної «ідеальної» правової культури, до якої прагнуть окремі суспільства. Від того, в яких умовах розвивається право, яке культурне і культурно-правове середовище оточує суб'єктів права у такий момент історичного розвитку, а з іншого боку, від правокультурності цих суб'єктів залежить характер правової культури, її конкретний зміст на різних рівнях людського існування – від людства загалом до індивідуального життя кожної людини.

Ключові слова: право, правова культура, правокультурність, особистість, правова свідомість, гідність, зловживання правом.

Постановка проблеми. Від того, якими є суб'єкти права, яку вони мають правосуб'єктність і яким чином її реалізують у конкретних суспільно-політичних умовах, залежить правовий стан і правовий порядок суспільства, а також рівень його правової культури. Проте необхідною умовою реалізації правосуб'єктності, правового статусу, що його отримує людина як суб'єкт права від народження, є правова свідомість.

При цьому правосуб'єктність не визначається безпосередньо якістю правової свідомості суб'єкта права, не залежить від його особистісних установок, а залежить від суспільної свідомості, що її виражає законодавець, скеровуючи у відповідне русло правові установки суб'єктів правових відносин.

З іншого боку, наявний стан правової свідомості суб'єктів права справляє зворотну дію на суспільну свідомість і волю законодавця. Суспільна думка, законодавець і правозастосовчі суб'єкти змушені враховувати вказаний стан правосвідомості, без чого правотворчість і застосування права не можуть бути ефективними. Мати справу з правокультурними суб'єктами чи суб'єктами права з дефектною правовою свідомістю – не одне й те саме. Адже дієвість правових нормативних приписів та індивідуальних правових рішень залежить від ставлення до

права тих суб'єктів, на яких такі приписи та рішення розраховані.

Мета статті. Наше завдання полягає в тому, щоб дослідити правокультурність як необхідну умову розвитку правової культури і, взявши до уваги певні її аспекти, висвітлити їх у цій статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на таку категорію, як «заперечення права». На думку С. Бірюкова, при цьому не йдеться про заперечення права як суспільного явища. Конкретний суб'єкт, пояснює автор, стикається завжди з частковим проявом права. Цей прояв – окрема норма, форма правової поведінки, правове судження (якщо сприйняти широке праворозуміння) – можна розглядати як право. Виражаючи до нього негативне ставлення, суб'єкт заперечує право, що склалося. Саме цей аспект терміна «заперечення» у правовій сфері використовує автор, вважаючи «заперечення права» і «заперечення в праві» синонімами [1, с. 8–11].

Як явище, зазначає автор, заперечення права являє собою мисленнєву діяльність особистості, а також її результати (практична діяльність і створені в процесі її артефакти культури, включаючи правові норми), пов'язані з вираженням негативного ставлення людини до будь-якого елемента цієї системи права або всієї такої системи загалом. При цьому ре-

зультатами мисленнєвої діяльності є судження «право не має цінності», «право не має смислу», «право не має буття», а практична діяльність щодо заперечення права здійснюється в системі нормативної змагальності і може виявлятися у формах юридично байдужої і правомірної поведінки, а також правопорушень. Сутністю заперечення права є воля, яка відбиває індивідуальний інтерес, інтерпретований через культурні форми, що склалися на момент заперечення права.

З функціональної точки зору заперечення права є способом виявлення і вирішення протиріч між бажаним і дійсним, суцим і повинним у системі права і соціальної системі через встановлення особливого зв'язку між їх елементами.

Заперечення права автор розглядає як явище, яке неминуче супроводжує існування правового феномена. Якщо поняття права дає уявлення про статичне положення правової системи, то його заперечення дає змогу показати динаміку, мінливість права. У найбільш загальному наближенні можна заперечення права визначити як принцип розвитку правової системи, який відбивається в рамках правотворчості та правозастосування [1, с. 144–145].

На наш погляд, категорію «заперечення права» можна використовувати як загальне поняття щодо тих особливих форм прояву дефектів правосвідомості і правових установок суб'єктів, зокрема, правовий нігілізм, правовий релятивізм, правовий суб'єктивізм тощо.

Водночас необхідно звернути увагу на те, що дефекти правосвідомості не мають жодного практичного значення без їх виявлення в поведінці суб'єктів у конкретних правовідносинах. Саме тому С. Бірюков помилково вважає мисленнєву діяльність і судження про право явищем «заперечення права». Право є об'єктивною реальністю, дійсне його заперечення можливе не мисленнєвою діяльністю чи силою самого лише «судження про право», а винятково іншою об'єктивною реальністю – зовнішньою антиправовою діяльністю чи поведінкою, що є об'єктивним виразом антиправової мисленнєвої та вольової діяльності.

Крім того, автор обмежується поділом правової системи на два рівні – правотворчості та реалізації права, з якими пов'язує вирішення суперечностей відповідно до нормативної системи та правовідносин. У теорії права М. Теплюком висловлена важлива думка, що між цими двома складниками правової системи

є третій – введення закону в дію, що слугує опосередковуючою ланкою між ними, в якій знімаються суперечності вказаних двох складників, забезпечуючи перехід від повинного (нормативної системи) до дійсного (правовідносин). З точки зору вказаного автора, введення закону в дію – особлива юридична технологія, призначена для створення та/або підтримання правових і інших умов, необхідних для забезпечення ефективної регулятивної дії положень нормативно-правового акта, що набув статусу закону [2, с. 306–307].

Якщо закон узагалі не вводить в дію або вводить його в дію так, щоб він не діяв належним чином, то це є таким «запереченням» нормативної системи і позитивного права, яке перетворює закон і саме право лише на папір, що містить його текст.

Категорію «заперечення» в сенсі розвитку права сприймає В. Ткаченко, розглядаючи діалектичне заперечення як основу наступності в генезисі права [3, с. 228–231]. З точки зору автора, розвиток права рухає протиріччя між природним та позитивним правом за законом заперечення заперечення, відповідно до якого усе «краще» в праві залишається і накопичується, а «гірше» знищується. У такому разі від «природного» права поступово не залишиться нічого, оскільки воно змінюється в історичному процесі разом із позитивним правом, і тому не протистоїть останньому як незмінна «природа» в праві. Хто взагалі має оцінювати, що в праві є кращим і що залишити наступним поколінням?

У зв'язку з цим ми вважаємо важливим зауваження Г. Мальцева щодо істини та передбачуваності у правовому регулюванні. Ніщо, пише автор, так глибоко не наповнює душу судді та юриста найвищою гордістю за свою справу, як усвідомлення того, що він служить істині. Однак істинність знань про право часто піддається сумніву, тому юристам доводиться боротися за істину, за право апелювати до неї, говорити від її імені.

Поняття істини належить об'єктивному змісту знань, ідей, теорій тощо, означає їх відповідність об'єктам пізнання. В істинному знанні міститься таке, що є більш-менш наближеним до точності, відбиття предмета пізнання, ідеальний образ реального об'єкта, який схоплює в ньому все, що є значимим для суб'єктивної діяльності. Але істина перестає бути істиною, а її перевірка неможлива, коли система переходить у нестійкий стан через розбалансування детермінаційних залежностей та внутрішніх

зв'язків. Зазначене стосується тієї сфери юридичних знань, ідей, теорій, які виникають у процесі відбиття фактів правової дійсності з допомогою наукової методології пізнання.

Кожний юрист, відзначає автор, добре знає, що випадковість, деструкція, нестабільність, дезорганізація, відхилення і порушення законів, помилки й невдачі зовсім не виключені з правової сфери, їх завжди більше, ніж хотілося б, проте в нього є чудове пояснення тієї ірраціональності, якої поки що не позбавлене правове регулювання. Причиною, згідно з поширеною думкою, є неповнота пізнання юридичної дійсності, брак належної інформації та істинних знань про право, недосконалість методів правотворчості і правозастосування. Погані закони приймаються тому, що законодавці погано знають реальний стан справ у суспільстві, судді і чиновники невміло застосовують закон, не прагнуть набутти відповідного досвіду, злочинність існує тому, що з нею борються не досить активно [4, с. 54–62].

Зазначимо, що саме в контексті діяльнісного підходу ми розглядаємо роль і значення правокультурності у розвитку правової культури, у нарощуванні або руйнації наявних правових цінностей. Без особистості та її діяльності, яка визначається рівнем її правокультурності, не може розвиватися ні правова культура, ні саме право.

Варто у зв'язку з цим звернути увагу на думки відомого теоретика права М. Орзіха, який розглядав методологічні проблеми дослідження особистості у правознавстві.

Соціальна діяльність особистості, не опосередкована правом, писав він, так само, як і розумова активність, думки, що не знайшли зовнішнього прояву, наміри, емоції або взагалі суб'єктивний стан особистості залишаються поза межами правової поведінки. Ці прояви активності особистості байдужі для права, вони можуть включатися у правову дійсність тільки як події – явища, не детерміновані волею осіб, які беруть участь у правовому спілкуванні, вони не мають юридико-поведінського значення.

Але в теорії правового впливу і практичній організації здійснення такого впливу ці явища не можуть ігноруватися. Так, деякі аспекти буття особистості, дані їй до включення її в державно-правове життя (стать, вік тощо) отримують відбиття в праві, враховуються в процесі організації правового впливу [5, с. 236–240].

За визначенням М. Орзіха: правова діяльність може розглядатися як прояв активнос-

ті особистості, спосіб її здійснення в правовій сфері суспільства, спосіб оволодіння правовою дійсністю, як внутрішня сторона поведінки особистості, її внутрішній механізм. Саме діяльність завершує всі процеси впливу права на особистість.

Правовий вплив на особистість, забезпечення правомірної поведінки кожного та її профілактика засновані на дослідженні закономірностей соціальної активності людей у правовій сфері, ідеологічних і соціально-психологічних факторів дії права у сполученні з особистісними властивостями людини, виявлення всіх факторів, що зумовлюють правову поведінку особистості, визначення закономірностей підвищення соціально-правової активності людей, їх правомірної поведінки [5, с. 240–241].

Особистість, вказують Д. Керімов і Д. Шумков, – вирішальний творець правової держави, її вдосконалення і розвитку по шляху благополуччя і прогресу. При цьому кожна особистість індивідуальна, своєрідна, неповторна, унікальна. Її участь у діяльності правової держави залежить від матеріальних і духовних можливостей у використанні своїх прав і добровільному виконанні своїх правових обов'язків, якості освіти і праці тощо, а також об'єктивних факторів: географічних, кліматичних, історичних, фізіологічних та інших обставин місця і часу життєдіяльності особистості. Ці об'єктивні та суб'єктивні показники стану особистості зумовлюють значення її становища в суспільстві, ролі в політичному житті й діяльності правової держави [6, с. 190–191].

Ці автори ведуть мову про правову державу та її зв'язок з особистістю як такою «взагалі», що, на нашу думку, не є коректним з логічної точки зору, оскільки особистість «взагалі» і особистість у праві – не одне й те саме.

Сучасна наука, досліджуючи правові аспекти особистості, використовує традиційно-юридичний підхід до людини – носія прав та обов'язків. Особистість розглядається як суб'єкт права, фізична особа, громадянин та більш конкретно – як позивач, правопорушник, орендар тощо, які виражаються у поняттях правового статусу, правового модусу особистості [5, с. 44–46].

Як уже наголошувалося, поняття правосвідомості пов'язане не з абстрактним індивідом, а з суб'єктом права, якого не може бути без об'єкта і предметної діяльності суб'єкта щодо нього, тобто поза реалізацією правового статусу суб'єкта. Виразом суб'єктивної сторони в реалізації правосуб'єктності виступає право-

культурність – ознака, що втілює характеристику суб'єктивних якостей суб'єкта правовідносин (його правосвідомості, правової волі, правових установок) з точки зору об'єктивності права як явища культури.

Таким чином, правокультурність виявляється в реалізації не абстрактного правового статусу суб'єкта правовідносин, а в реалізації різних правових статусів різноманітних суб'єктів. Вчені-юристи розрізняють конституційний статус громадянина, спеціальний (родовий) статус певних категорій громадян, індивідуальний статус, статус фізичних і юридичних осіб, статус іноземців, професійні та посадові статуси тощо. В єдиній системі правових статусів слід виділити загальний правовий статус, спеціальний (родовий) статус, а також індивідуальний правовий статус, що співвідносяться між собою як загальне, особливе й одиничне [7, с. 296–297].

Реалізуючи свою правосуб'єктність залежно від своєї правокультурності, суб'єкти права своєю юридично значимою поведінкою здійснюють вплив безпосередньо на стан і розвиток правової культури, утверджуючи одні та заперечуючи інші правові цінності, «окультурюючи» або «розкультурюючи» право. Таким чином, правокультурність набуває значення необхідної умови розвитку правової культури.

Разом з тим поняття розвитку не є однозначним. Як філософська категорія «розвиток» характеризує зміну явищ. Є дві різні тенденції розвитку: одна – висхідна, перехід від простого до складного, від нижчого до вищого (прогресивна лінія); друга – спадна, від складного до простого, від вищого до нижчого (регресивна лінія). Для будь-якого індивідуального об'єкта характерне послідовне сполучення обох ліній розвитку. У живій природі та в людському суспільстві переважають прогресивні тенденції розвитку [8, с. 283–284].

У зв'язку з цим необхідно знайти той критерій, за яким визначається прогресивна або регресивна лінія розвитку права як явища. Цим критерієм, з нашої точки зору, потрібно визнати *гідність* особистості.

Гідність є тією якістю людини, що визначає її людськість. Із втратою гідності сучасна людина як особистість втрачає не лише статус особистості, а і якості людськості взагалі [9, с. 302].

Гідність – один із найбільш складних й особистісних елементів свідомості і разом з тим емоційної сфери людини. Це водночас і своєрідний саморегулятор її поведінки, і емоційне пережи-

вання своїх учинків, дій, і почуття морального задоволення чи незадоволення. А почуття, як відомо, можуть домінувати над раціональною оцінкою дій, застерігати людину від аморальних учинків. Почуття гідності виникає в процесі усвідомлення свого «Я» і зароджується уже в родовому суспільстві. Проте усвідомлена гідність може, своєю чергою, посилювати чи тамувати деякі почуття, змінювати їх напрям, вираз та інтенсивність [10].

У юриспруденції, зазначає О. Закомлістов, уявлення про гідність особистості пов'язано насамперед зі сферою охоронних правовідносин і вказує на те, що це деякий гуманітарний стандарт недоторканності та самовладання людини, який є умовою для її існування в суспільстві.

Під гідністю особистості слід розуміти цілісне предметне утворення, нормальний стан якого має бути забезпечений за допомогою створення зовнішніх охоронних, захисних функцій з боку оточуючого середовища. Така якість сприятливого соціального середовища, якщо говорити про державу і суспільство загалом, створюється за рахунок відтворення цілісної системи правових обов'язків і дисципліни стосовно особистості з боку громадян і держави.

Відтак те, що пов'язується з гідністю особистості, можна визначити як її суверенне надбання, доступ до якого можливий тільки з дозволу особистості і на основі її власного бажання поділитися з кимось цим надбанням. Гідність людини, тобто її цінність для суспільства як нормативного стандарту, слід віднести до загальної сфери реалізації права на життя. Зокрема, гідність особистості і право на недоторканість приватного життя призначені для того, щоб забезпечити людині можливість самостійно і вільно розпоряджатися собою і тим самим мати індивідуальну цінність для суспільства.

Через це гідність особистості тісно пов'язана з такою категорією внутрішнього самовладання, як упевненість у собі (як носій певного відношення до світу, тобто особистої переконаності і віри у власні сили і спроможності, їх дієвість і авторитетність). У цьому зв'язку гідність особистості є внутрішнім ресурсом її свободи. Жодне суспільство не придушує буквально всі свободи своїх членів. Істота, якій інші нічого не дозволяють робити на її власний розсуд, взагалі не суб'єкт моралі, її не можна вважати людиною ні морально, ні юридично, як би на цьому не наполягали фізіологи, біологи і навіть психологи [11, с. 323–333].

Погоджуючись з думкою П. Кравченко, варто наголосити, що у повсякденному уявленні людина є людиною тоді, коли вона робить не те, що їй диктують інші, а те, що сама проаналізує (навіть якщо це продиктовано іншими), оцінить, прийме чи не прийме відповідно до цього те чи інше рішення. Людина залишається вільною, якщо вона усвідомлює необхідність виконання цієї дії і переконується в її цінності та оптимальності. Для людини з усвідомленим почуттям власної гідності характерним є те, що, вчиняючи так чи інакше під безпосередньою дією зовнішнього тиску, вона керується власними переконаннями, робить так, як їй підказує гідність. І у цьому вбачається прояв моральної свободи особистості.

Показником співвідношення свободи й гідності особистості є міра примусу та вільного вибору, що здійснюється особистістю в тій чи іншій ситуації. Необхідність постійного вибору між примусовим та вільним волевиявом і робить гідність динамічною властивістю, яка регулює поведінку особистості у певних життєвих умовах. У цьому зв'язку людині об'єктивно необхідна певна «маса» гідності в середовищі, де вона реалізується, оскільки невідповідність між її гідністю та гідністю інших гальмує прояв особистості, істотно ускладнює можливості її самоствердження [10].

Тому вільний розвиток особистості становить умову вільного розвитку інших, розвитку суспільства. З нашої точки зору, у зростанні забезпеченості саме такого розвитку полягає прогрес суспільства, прогресивний розвиток явищ суспільства, зокрема явищ права. У процесі прогресивного розвитку права формуються такі правові цінності, які утворюють сферу правової культури. Але право як система може розвиватися за вказаних вище несприятливих умов і в регресному напрямі. Тоді може відбуватися втрата правових цінностей і поява на їх місці так званих *симулякрів* (фр. *simulacres*. від *simulation* – симуляція), принциповою властивістю яких є неспіввіднесеність з реальністю [12, с. 617–618].

Висновки. Саме з цієї точки зору правокультурність і розглядається нами як необхідна умова розвитку правової культури, тоді як розвиток права є більш широким поняттям і може здійснюватися як правокультурними

суб'єктами, так і тими суб'єктами права, які мають дефектну правосвідомість і своєю діяльністю заперечують право. Це означає, що немає єдиної «ідеальної» правової культури, до якої прагнуть окремі суспільства. Від того, в яких умовах розвивається право, яке культурне і культурно-правове середовище оточує суб'єктів права у такий момент історичного розвитку, а з іншого боку, від правокультурності цих суб'єктів залежить характер правової культури, її конкретний зміст на різних рівнях людського існування – від людства загалом до індивідуального життя кожної людини.

Список використаної літератури:

1. Бирюков С.В. Отрицание права как теоретико-правовая категория: монография. М.: Юрлитинформ, 2010. 176 с.
2. Теплюк М.О. Теоретико-правові основи введення закону в дію: монографія. К.: Парламентське вид-во, 2013. 480 с.
3. Ткаченко В.І. Діалектичне заперечення – основа наступності в генезисі права. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 1. С. 228–231.
4. Мальцев Г.В. Социальные основания права. М.: Норма, 2007. 800 с.
5. Орзіх М.П. Особистість і право: монографія. / Передмова С.В. Ківалова. Вступна стаття автора. Одеса: Юридична література, 2005. 312 с.
6. Керимов Д.А., Шумков Д.В. Основы учения о праве и государстве: Учебник. М.: ЗАО ОЛМА Медиа Групп, 2008. 320 с.
7. Теория государства и права: учебник для вузов / Под ред. проф. М.М. Рассолова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. 735 с.
8. Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. 4-е изд. М.: Политиздат, 1982. 431 с.
9. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій: монографія. К.: Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.
10. Кравченко П.А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf>
11. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 548 с.
12. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. Мн.: Изд. В.М. Скаун, 1998. 896 с.

Макаренко Л. А. Правокультурность как необходимое условие развития правовой культуры

Статья посвящена правокультурности как необходимом условии развития правовой культуры. Отмечено, что развитие права является более широким понятием и может осуществляться как правокультурными субъектами, так и теми субъектами права, которые имеют дефектное правосознание и своей деятельностью отрицают право. Это означает, что нет единой «идеальной» правовой культуры, к которой стремятся отдельные общества. От того, в каких условиях развивается право, культурная и культурно-правовая среда окружает субъектов права в данный момент исторического развития, а с другой стороны, от правокультурности этих субъектов зависит характер правовой культуры, ее конкретное содержание на разных уровнях человеческого существования – от человечества в целом к индивидуальной жизни каждого человека.

Ключевые слова: право, правовая культура, правокультурность, личность, правовое сознание, достоинство, злоупотребление правом.

Makarenko L. O. Legal culturality as a necessary condition of development of legal culture

The article is devoted to legal culturality as a necessary condition of development of legal culture. It is noted that the development of the law is a broader concept and can be legal culturality subjects, and those subjects who have a defective sense of justice and their activities deny the right. This means that there is no single “ideal” legal culture to strive for individual companies. From the conditions in which law progresses, cultural and legal environment that surrounds the subjects in the moment of historical development, but on the other hand, from legal culturality these entities depends on the nature of the legal culture, its specific content at different levels of human existence – from the humanity to the life of every individual person.

Key words: law, legal culture, legal culturality, identity, legal consciousness, dignity, abuse of the law.